

sa k myšlienke, že častica má skutočnú štruktúru v rámci priestoru a času a že ju treba chápať ako singularitu v skutočnom materiálnom poli... chceme povedať, že niet bodových prvkov, telies bez dimenzie v priestore, ani okamihu v čase, ale že sú vždy intervaly".³⁸ Bohm buduje svoju teóriu na koncepcii diskkrétnej štruktúry priestoru a času a odmieta pojem bodovej priestorovo-časovej lokalizácie, t. j. nekonečne malých veličín. Svoju topologickú formuláciu kvantovej teórie buduje na týchto pojmoch: udalosť, objekt, elementárny proces a súhrnný kozmický proces (skoro úplná zhoda s Whiteheadom).

V akom smere by mohli uvádzané teórie úrovni, finitizmu a organicizmu pozitívne prispieť k hlbšiemu pochopeniu dialektiky materiálneho sveta?

1. Mohli by viesť k filozofickému i fyzikálno-matematickému rozpracovaniu toho, čo Bohm nazýva „úhrnný prírodný proces“ alebo čo by sa dalo nazvať relatívne finitný materiálny celok, organizmus ako základná stavebná jednotka materiálneho sveta. Pre takýto celok by sa žiadalo rozpracovať: a) teóriu vnútorného formovania takého celku (genetický aspekt celku), b) teóriu extenzie takého celku (morfologický aspekt), jeho priestorovo-časovej štruktúry a súvzťažnosti. Tento aspekt celku by bolo treba skúmať tak ako to navrhuje Bohm a pokúša sa robiť Whitehead pomocou topologických relácií obsahujúcich také pojmy ako „obsiahnutý v“, „vo vnútri“, „vonku“ a pod. Jedine takéto relácie môžu vyjadriť základný vzťah medzi udalosťami, ktoré formujú určitý celok.

2. Vychádzajúc z faktu, že hmota, čas, priestor, tvoria vnútornú jednotu, ako aj z predpokladu, že celok je základnou zložkou reality rozpracovať učenie o priestore a čase ako odvodených zložiek celku. Čiže chápať prírodný proces ako formovanie celkov a chápať priestor a čas ako produkty tohto procesu (čas a priestor sú v procese a nie proces je v akomsi vopred danom čase a priestore).

3. Prístupovať k výkladu každého procesu ako jednoty pretržitého a nepretržitého, alebo chápať celok ako kontinuálny proces, ktorý formujú diskkrétne udalosti, chápať prírodu ako kontinuum s atomickou (diskrétnou) štruktúrou.

ONTOLOGICKÝ A GNOZEOLOGICKÝ ASPEKT KATEGÓRIE BYTIA

JÁN KOCKA

Rozlišovanie ontologického a gnozeologického aspektu kategórie bytia vyplýva z predchádzajúceho uznania relatívnej samostatnosti ontológie a gnozeológie ako filozofických disciplín a ich oprávneného miesta v rámci filozofického systému. Treba však poznamenať, že k takémuto ponímaniu majú určité filozofické smery kritické a odmietavé stanovisko. Naše definovanie ontológie a gnozeológie vychádza z koncepcie filozofie ako systému princípov vzťahujúcich sa na všetko poznané a poznateľné bytie. Špecifická filozofická všeobecnosť teoretických prin-

³⁸ Vigier, cit. článok, str. 356.

cípov tkvie práve v úsilí o univerzálnosť tak časovú, ako aj priestorovú. Systémovosť filozofie znamená, že všetky menej všeobecné princípy, kategórie, zákony vzájomne súvisia tak, že sú odvoditeľné z limitne všeobecného princípu alebo centrálnej kategórie. Definícia centrálnej kategórie a jednota ostatných princíпов vzťahujúcich sa na jednotlivé stránky bytia vytvárajú charakteristickú podobu a svojskosť filozofického systému. Každé filozofické myslenie prejavuje snahu stať sa systémom, alebo opačne, len také myslenie sa stáva v pravom slova zmysle filozofickým, ktoré sa usiluje postihnúť všetko bytie v systémovom vzťahu. Vlastnosťou každého filozofického systému je, že chce byť vnútorne homogénny, to znamená rešpektovať dôsledne obsah centrálnej kategórie, eliminovať pojmy a princípy, ktoré by systémovosť narúšali a oslabovali logickú konzistentnosť centrálnych princíпов.

Vo vnútornej logickej štruktúre pojmu systému je však už obsiahnutý popri vzťahu jednotnosti predpoklad vzájomnej rozdielnosti zložiek. Aby niečo mohlo byť jednotné, musí byť v nižšej rovine rozdielne. A tak aj filozofické systémy, alebo filozofie, ako sa nám javia v historickom vývine, sú komplexom rozmanitých náhľadov, postihujúcich rozličné stránky svetového a ľudského bytia. Filozofia sa neprejavuje ako tematicky jednoliata poznávacia a kultúrna forma, ale ako súhrn parciálnych náhľadov, ktoré zoskupené do relatívne obsahovo rovnorodých celkov tvoria obsah a náplň tzv. filozofických disciplín. Filozofia je takto diferencovaná nielen horizontálne ako rôznosť náhľadov, ale aj vertikálne ako súbor filozofických odborov, disciplín.

Ak vo vedeckom poznaní, vede, nie je počet odborov a pododborov naveky ten istý, ale vnútorná diferenciacia vedy je relatívna a dynamická, pretože veda tesne súvisí s vyvíjajúcim sa mnohotvárnym spoločenským životom, ešte zreteľnejšia je táto vnútorná diferencovanosť a relatívnosť zložiek vo filozofii. Charakteristická osobitosť niektorého filozofického systému bola vytvorená nielen osobitosťou náhľadov a riešením svetonázorových problémov, ale aj ich vytyčovaním, vyzdvihovaním určitých zložiek prírodného a spoločenského bytia, čiže v stanovení hierarchie filozofických disciplín. Napriek nápadnému rozptylu, pestrosti filozofických myšlienok, dokonca až individuálnej svojskosti, vo vertikálnej diferencovanosti filozofie sa prejavuje určitá zotrvačnosť, stabilita filozofických disciplín, ktoré bývajú veľmi často, alebo spravidla, zastúpené v každom filozofickom smere alebo systéme.

Pri zmienke o filozofických disciplínach máme na mysli filozofiu v jej dejinno-vývoji. Už v starovekej gréckej filozofii sa utvorili a tradične pestovali osobitné okruhy problémov, pravda, bez vydelenia vedeckých poznatkov v užšom zmysle, ktoré už dnes do filozofie nezahŕňame. Táto zárodočná diferenciacia bola prvým markantným prejavom dezintegrácie ľudského poznania. Ontológia, ako náuka o podstate svetového bytia, riešila vo forme kozmogónie a kozmológie problém vzniku sveta a zákonitosti svetového diania. Teória poznania, bez ustáleného názvu, zahŕňala náhľady na psychično, myslenie, vyjadrovanie, učenie sa, patrila tam teda asi dnešná logika, psychológia, pedagogika a čiastočne jazykoveda. Hlavne zásluhou sofistov sa konštituovala rétorika ako spojenie logiky, gramatiky a prednesového umenia. Vďaka predovšetkým Aristotelovi

získala logika ako náuka o správnom myslení pevné a samostatné miesto vo filozofii natoľko, že dodnes sa nevyskytol vážny pokus toto postavenie logiky poprieť. Teória poznania sa v antike nazývala aj dialektikou a jej ťažisko spočívalo prevažne vo formálnej výrazovej stránke poznania, v teórii dokazovania. Etika sa vzťahovala na široký okruh spoločenskej problematiky, riešila otázky o podstate cnosti, šťastia, o vzťahu jednotlivca k spoločnosti. Politika obsahovala úvahy o štátnom zriadení, o jeho formách, o podstate práva, o vlastníctve atď. Politika sa v období rozvitej otrokárskej demokracie veľmi pestovala a jej existencia bola vyvolaná a zdôvodnená samotnou povahou spoločenského zriadenia, ktoré umožňovalo všetkým príslušníkom vládnucej triedy podieľať sa na správe a riadení štátneho a verejného života. Estetika, teória umenia, rozvíjala sa okrajovo a u Aristotela je zastúpená ako teória básnického dramatického umenia. Hoci Gréci boli vynikajúci sochári a zruční umeleckí remeselníci, nevytvorila sa primeraná všeobecná teória umenia.

Bolo by veľmi zaujímavé sledovať, ako sa filozofické disciplíny menili v názvoch i vo vnútornom obsahu, ale to je široká historická téma. Filozofi často označovali tým istým názvom rozmanitý obsah. Napríklad metafyzikou sa nazývali najrozličnejšie náhľady ontologické a gnozeologické a často aj zo snahy po originalite vymýšľali sa krkolomné názvy pre tradičné odbory, v čom vynikali najmä Nemci. Na tomto mieste chceme zdôrazniť iba to, že čo nazývame filozofiou, filozofickým systémom, je komplexom čiastkových princípov, pospájaných jednotiacim vzťahom, pričom dominantnými môžu byť rôzne zložky filozofie, ontológia, gnozeológia, spoločenská problematika a ako zvláštnosť hodno uviesť, že nemecká romantická filozofia v prvej polovici 19. storočia vyzdvihla za základ filozofie dokonca estetické cítenie, umenie. Ak filozofia má byť systémom — túto systémovosť môže realizovať jeden filozof, ako je v prípade veľkých systematikov, Aristotela, Hegla, alebo systém rozpracujú viacerí autori, príslušníci určitej filozofickej školy — musí sa usilovať dotknúť všetkých disciplín, ktoré predstavujú klasifikáciu všetkého bytia v najabstraktnejšej rovine. Neznamená to však, že ozaj všetko, čo nazývame filozofiou, filozofickým dielom, je nevyhnutne systémovo úplné a homogénne. Systémová konzistentnosť diel filozofických autorov býva často zdanlivá a jednotliví filozofi sa zväčša prejavajú ako špecialisti v niektorej oblasti, probléme, na úkor systémovej úplnosti.

Obsahom jednotlivých filozofických disciplín je nastolenie a riešenie problémov, ktoré sú z hľadiska systému čiastkovými. V ontológii je to problém povahy podstaty svetového bytia, v gnozeológii problém podstaty nášho poznania a jeho vzťahu k objektívnemu svetu. Logika sa zaoberá zákonmi správneho myslenia a metodológiou vedeckého poznania. Náplňou etiky je hľadanie podstaty mravnosti, hodnotenie motívov konania, stanovenie hierarchie mravných hodnôt, v estetike zamýšľanie sa nad podstatou krásna, povahou umeleckej tvorby, umeleckého vnímania. Pravdaže, toto je iba náznakovité určenie obsahu filozofických disciplín. Okruh ich problematiky býva omnoho širší, lebo inak by nebolo možné tvoriť obsiahle filozofické diela, niekedy obdivuhodne rozmerné. Stanovenie obsahu filozofických disciplín je o to komplikovanejšie, že už samo osebe je filozofickým stanoviskom vychádzajúcim z poňatia filozofie ako celku. A napokon

je diskusná otázka, ktoré disciplíny ešte treba a ktoré vôbec treba zahrnúť do rámca filozofie, a to tak z hľadiska určitého filozofického systému, ako aj z hľadiska historického vývinu ľudského poznania.

Korene relatívnej samostatnosti a stálosti filozofických disciplín väzia v samotnej povahe ich základných problémov. K problému podstaty bytia vyústili práve tak starí Gréci ako vyústilo naše dvadsiate storočie a stretnú sa s ním i generácie budúce. Tento problém možno zodpovedať rôznym spôsobom, ale ako **p r o b l é m** existuje trvalo. Podobne je to aj s ostatnými filozofickými otázkami. Charakteristickou črtou filozofie je to — a tým sa práve líši od vedy — že v nej nejstávajú otázky, ktoré by bolo možné považovať za vyriešené v definitívnej podobe. Prijímanie filozofických koncepcií je oveľa menej záväzné ako prijímanie a uznávanie platnosti vedeckých poznatkov v užšom zmysle (odhliadnúc od vedeckých teórií). Pytagorovu vetu o súčte štvorcov nad odvesnami pravouhlého trojuholníka prijímal a prijíma každý bez výhrad. Rozhodne to však nemožno povedať napríklad o filozofických náhľadoch Aristotela, ktorý zaujímal v antickej kultúre iste vyššie miesto ako Pytagoras. Keď porovnávame filozofiu a vedu s ohľadom na uznávanie platnosti ich objaviteľských výsledkov, máme na mysli záväznosť čiste teoretickú, a nie spoločenskú, ideologicky a politicky vynútenú, lebo táto sa práve vzťahuje na filozofiu, svetonázor. Aby niekto napríklad v stredoveku bol bezúhonným človekom v rámci kresťanských noriem, mohol aj neuznávať platnosť Pytagorovej poučky, ale musel sa priznávať k idealistickému náboženskému svetonázoru.

V dejinách filozofie je zreteľná pestrosť, rozmanitosť náhľadov. Teoretická poznávacia záväznosť filozofických princípov sa často nevzťahovala ani na príslušníkov tej istej generácie a tobôž nie na nasledujúce generácie, ktoré spravidla mali k minulosti kritické stanovisko. A to je vnútorná charakteristická črta duchovného filozofického vývinu. Vyvíjajúce sa prírodné a spoločenské prostredie vytvára neohraničené možnosti pre utváranie postojov, aspektov intelektuálneho a duchovného zmocňovania sa nekonečnej objektívnej skutočnosti. Preto pokroková filozofia je problémová, kritická, hľadajúca a nachádzajúca a v tomto úsilí spočíva jej prínos k rozvoju civilizácie.

Problém vymedzenia špecifičnosti a vnútornej diferencovanosti filozofie je aktuálnym nielen v súčasnej buržoáznej filozofii, kde roztrieštenosť filozofických smerov a ich charakter je podmienený princípmi kapitalizmu a triednou štruktúrou spoločnosti, ale je aktuálny aj v marxistickej filozofii. Z obavy pred vytváraním uzavretých systémov sa neprístupovalo k sústavnému rozpracúvaniu filozofických disciplín, i keď v období kultu osobnosti sa udomácnila predstava, že vo filozofii je všetko jasné, uzavreté a dokonale sformulované. Tak sa stalo, že viaceré disciplíny stagnovali, alebo sa jednoducho negovali (napríklad teória hodnôt). Pravda, vyššia kultúrna hodnota marxistickej filozofie sa nemôže prejavíť v tom, že ignoruje produkty a problémy svetovej filozofie, ale v tom, že ich zvládne na vyššej teoretickej úrovni. Zanedbalo sa rozpracúvanie problémov sémantiky, komunikácie, symbolickej logiky. Je skutočnosťou, že tieto otázky riešili predovšetkým novopozitivistí, to však neznamená, že by ako otázky pre marxizmus neexistovali. Každý problém je buď aktuálny a má nejaký vzťah

k spoločenskému životu, alebo je pseudoprobblémom. Každopádne však treba bud dokázať, že je pseudoprobblémom, alebo ho riešiť z marxistických pozícií.

Chceme poukázat' na obsah a vzájomný vzťah dvoch filozofických disciplín, ktoré sú podľa nášho náhľadu základnými a tvoria jadro každého filozofického systému, a to ontológie a gnozeológie. Tým prirodzene nechceme redukovať obsah filozofie iba na ontológiu a gnozeológiu a ani nechceme znížiť význam ostatných filozofických disciplín. Ontológia je filozofickou teóriou bytia a pretože kategória bytia je limitným stupňom generalizácie, každé filozofické zovšeobecňovanie konverguje k nej. Z toho dôvodu má ontológia v každej filozofii centrálné postavenie. Bytie je názov pre všetko, čo je, kdekoľvek a kedykoľvek. Toto bytie sa javí v poznávaní a konaní nielen ako abstraktné jestvovanie, ale aj diferencované v rôznych rovinách všeobecnosti až zvláštnosti, ako príroda, spoločnosť, veci a ľudia, ich časti. Ak postupujeme generalizačne od zvláštného k všeobecnému, zoskupujeme veci, javy podľa určitých kritérií do tried. S postupujúcou všeobecnosťou sa triedotvorné znaky stávajú abstraktnejšími, až sa dostávame k limitnému znaku, vlastnosti, ktorou je púhe jestvovanie. Do tejto najvšeobecnejšej triedy zahŕňame všetko, čo pokladáme za jestvujúce, existujúce. Potiaľto hovoríme o ontológii všeobecne, teda o každej ontológii, pretože každá toto určenie bytia prijíma. Všetky ontológie pripisujú svojmu definovanému bytiu atribút jestvovania, lebo by bolo nemysliteľné, aby robili opak, aby definovali a uznávali bytie, ktoré nejestvuje. Aj Demokritos a Newton pripisovali svojmu prázdnenému priestoru ako negácii obsahu, vlastnosť objektívneho jestvovania.

Znak bytia, jestvovania umožňuje rozmanité interpretácie, a to práve pre svoju abstraktnosť a všeobecnosť. V definícii bytia sa okrem znaku jestvovania, ktorý sa samozrejme predpokladá, uvádzajú i ďalšie znaky a tie nakoniec rozhodujú o charaktere ontológie. Teda nie určenie bytia ako jestvujúceho, pretože na tom sa zhodnú všetky ontológie, ale ďalšie znaky bytia a poňatie existencie sú delidlom jednotlivých ontológií, a tým aj filozofií. V dejinách filozofie sa bytie určovalo ako povahové materiálne, alebo duchovné, monisticky jednotné, alebo dualisticky, alebo pluralisticky členené. Mohli by sme charakterizovať, porovnávať jednotlivé ontológie, analyzovať ich centrálné pojmy a princípy, ale o to teraz nejde, to je úlohou dejín filozofie. Jednako však kvôli objasneniu podstaty ontológie sa musíme dotknúť princíпов materializmu a smerov idealistických.

Ontológia marxistickej filozofie je materializmus, ktorý sa v dejinách myslenia svojším spôsobom zaraďuje do materialistických tradícií. Centrálnym pojmom materializmu je hmota, ako bytie nestvorené, nezničiteľné, skrátka večné, ktorého zložky sa vzájomne podmieňujú a zákonite pohybujú. Klasicky formulované princípy materializmu nájdeme už u Demokrita a v podstate sú základom materializmu vôbec. V určovaní charakteristických črt hmotného bytia sa objavovali rozdielnosti a materializmus neustrnul na atomistickej forme, ale sa vyvíjal, v dôsledku čoho možno hovoriť o jednotlivých formách materializmu. Marxistická filozofia je formou, určitou etapou vo vývine materializmu, je to dynamická dialektická interpretácia hmoty a svetového diania. Ontológiiu marxizmu je teda materializmus a dialektika. Je to taký dominantný znak marxistickej filozofie, že vošiel do jej názvu ako dialektický materializmus. Ak sa termín dialektický

materializmus používa na označenie marxistickej filozofie ako celku, najvhodnejším názvom pre marxistickú ontológiu je materialistická dialektika. No treba poznamenať, že názov dialektika, ako sa používa v súčasnej marxistickej filozofickej literatúre, je nejednoznačný, že označuje aj teóriu poznania, metódu a dokonca niektorí autori pod dialektikou chápu aj logiku. Ide tu o rôzne oblasti a dôsledkom nejednoznačného vymedzenia obsahu termínu dialektika je nejasnosť a tematická nevyhranenosť, skrátka to, čoho sa musí presné filozofické myslenie vystríhať.

Dialektický materializmus, alebo materialistická dialektika definuje bytie ako hmotné, večné, vnútorne protirečivé, ktorého zložky sú v stálom pohybe a vývine. Najmä v polemike proti subjektívnemu idealizmu sa zdôrazňuje ako jedna z hlavných vlastností hmoty nezávislosť jej existencie od vedomia. Charakteristickou črtou marxistickej ontológie je neprestajné prizeranie k pokroku a výsledkom vedeckého poznania, čo v zásade vylučuje možnosť kolízie filozofického a vedeckého faktového poznania.

Typickou idealistickou ontológiou je scholastický tomistický objektívny idealizmus, ktorý je oficiálnou súčasťou náboženského svetonázoru kresťanských cirkví, najmä katolicizmu. V zmysle tejto ontológie najvyšším, večným, nekonečným absolútne slobodným bytím je boh, ako tvorca nižších foriem bytia, sveta, zeme, človeka. Bytie sa poníma ako členené na dve hlavné zložky, boha a stvorený svet, ktorému sa pripisuje hmotná povaha a v dôsledku toho nižšie miesto v hierarchii foriem bytia. Všetko čo je stvorené, je ohraničené a riadené vôľou boha. Centrálnou kategóriou je teda boh: je dominantou objektívneho náboženského idealizmu. Ontológia, ktorej centrom je theos, boh, je vlastne teológiou a ako takú ju rozvíjali kresťanskí filozofi. Materializmus tým, že zdôrazňuje výlučnú súcnosť hmoty, popiera existenciu boha, je ateizmom, a tak protikladom objektívneho idealizmu. Obe tieto svetonázorové koncepcie vystupovali proti sebe v dejinách myslenia ako nezmieriteľní protivníci a ich zápas je dominantnou črtou dejín filozofie.

Objektívno-idealistická ontológia sa vyznačovala nápadnou špekulatívnosťou, a tá sa stala príznačnou pre scholastickú filozofiu. Zámerný odklon od empirického faktového materiálu priviedol filozofiu do oblasti čírych neoveriteľných špekulácií, a tým do slepej uličky. V období utvárania moderných princípov vedeckého poznávania na začiatku novoveku bol pád špekulatívne objektívno-idealistickej ontológie nevyhnutný.

V tejto súvislosti sa vynára otázka, či a nakoľko možno hovoriť o ontológii filozofických subjektivistických smerov, ktoré sa utvárali ako kritika a negácia tradičnej ontológie. Možno o nich to povedať, že vylúčili kategóriu bytia, reality? Nedá sa to povedať, pretože aj najextrémnejší solipsizmus narába pojmom bytia, skutočnosti, pravdaže, v inom význame ako tradičné realistické ontológie. Nejde tu teda o likvidáciu kategórie bytia, ale o jej subjektivistickú interpretáciu s rôznymi názvami. V zmysle subjektivistickej filozofie je bytie realitou uvedomenou, subjektívnou, je to vedomie. Je to jedine bytie, za, alebo pred ktorým sa už iné bytie nenachádza. Základom filozofického subjektivismu je zdôraznenie výlučnej existencie subjektívneho psychického bytia. Od samého začiatku utvá-

ranie subjektívneho idealizmu, od Berkeleyho, je jeho hlavným úsilím popieranie reálnosti mimosubjektívnej skutočnosti a jej redukovanie na neverifikovateľný metafyzický predpoklad. Princípy gnozeologického pozitivizmu, ktorý sa môže považovať za predstaviteľa subjektivistckej filozofie, boli zacielené tak proti materializmu, ako aj špekulatívnemu objektívnemu idealizmu, skrátka proti každému postoju uznávajúcemu existenciu objektívneho bytia a pokladajúcemu toto bytie za určujúci faktor vedomia.

Ak by sme pod ontológiou chápali filozofickú teóriu objektívneho bytia, tak by sa v prípade subjektivismu nedalo hovoriť o ontológii a subjektivismus by sme museli považovať za antiontologizmus. Z princípov subjektivismu vyplýva, že základnými a najbližšími disciplínami slúžiacimi za podklad subjektivistckej filozofickej generalizácie sú tie, ktoré sa zaoberajú psychickým, citovými stavmi. Naproti tomu klasické objektové ontológie sa opierali o výsledky objektívneho poznania. Markantné je to v prípade ontológie materialistickej, ktorá nadväzovala a progresívnym spôsobom zovšeobecňovala výsledky prírodovedeckého poznania, pričom marxizmus pojal do svojho systému i generalizácie poznania spoločensko-historického.

Druhou základnou zložkou filozofického systému je teória poznania s rôznymi názvami (gnozeológia, epistemológia, kriteriológia), ktorá sa začala formovať v relatívne samostatnú zložku filozofie približne od konca 17. storočia. Neznamená to však, že by sa vo filozofii neboli už predtým riešili gnozeologické problémy, rozhodne však bola gnozeologická problematika menej zastúpená ako ontologická a možno povedať, že staroveká a stredoveká filozofia mala prevažne ontologický charakter. Zrod gnozeológie, zvýraznenie úlohy subjektu v poznaní vyústilo v absolutizovanie subjektu, v dôsledku toho zamietnutie existencie objektu s rôznym stupňom dôrazu. Je historickou skutočnosťou, že priekopníci teórie poznania od Locka, ktorý je v tomto smere medzníkom, cez Berkeleya, Huma, Kanta sa stali zakladateľmi a reprezentantmi subjektívneho idealizmu. Kritika tradičnej ontológie nadobudla typickú podobu u Kanta v jej radikálne zamietnutie. V tomto „koperníkovskom“ obrate vo filozofii, pravda, Kant nie je ani celkom prvý ani jediný, ale je iba určitou etapou v dejinách subjektívneho idealizmu.

Predmetom skúmania teórie poznania je samotné poznanie. Že poznanie existuje a je významným činiteľom v našom živote, niet pochybnosti ani na úrovni bežného praktického života, ani na úrovni teórie. Fakt existencie poznania je nepopierateľný a aj najskeptickejšie stanovisko starovekého Pyrrhona, že nič nemožno poznať, je poznaním a gnozeologickým postojom. Existencia poznania sa zreteľne prejavuje v našom konaní, v praxi a ovplyvňuje výsledok nášho zámerného konania v pozitívnom alebo v negatívnom zmysle. Zložitá výrobná prax modernej civilizácie by vôbec nebola možná bez predchádzajúceho náročného poznania prírodných zákonitostí. Ak teda poznanie má v ľudskom živote ďalekosiahle dôsledky i ekonomické — čo bezpochyby má — je odôvodnené, aby sa talo predmetom teoretického filozofického uvažovania.

Od ostatných predmetov poznávania sa poznanie odlišuje zvláštnymi vlastnosťami. V teórii poznania sa stáva samo predmetom, objektom. Treba pozna-

menať, že termín objekt, ktorý používame bežne na označenie celku, alebo časti vonkajšej reality, je v tomto prípade použitý len ako analógia, pretože poznanie a objektívna skutočnosť sú v rôznych oblastiach existencie a nie sú totožné. Ak poznanie nepochybne existuje, musíme mu priradiť atribút súcnosti. Súcnosť je bytím, a preto aj poznanie je bytím. A tu vzniká základný problém teórie poznania: v ako vzťahu je bytie — poznanie k bytiu — objektívnej realite? Čo je vôbec poznanie a aký je jeho pôvod? Do akej miery je vonkajšia skutočnosť prístupná poznaniu? Aký je význam a zmysel poznania? Týmito otázkami možno stručne vystihnúť jadro gnozeologickej problematiky. Pravdaže, otázok nastolených a riešených teóriou poznania je viac, ale nám ide len o zásadné určenie obsahu a zmyslu teórie poznania s ohľadom na ontológiu.

Poznanie je formou vedomia individuálneho a vďaka komunikačným jazykovým spojivám je aj javom spoločenským. Z viazanosti poznania na nositeľa — človeka a spoločnosť vyplýva, že hovoriť o poznaní mimo človeka a ľudstva nemožno. Tak isto nemá zmysel hovoriť o ňom bez objektového protipólu, bez toho, čo je poznávané.

Medzi ontologickým a gnozeologickým ponímaním bytia je rozdiel vo východiskách a súčasne v závislosti od týchto východísk existuje i vnútorný vzťah medzi ontológiou a gnozeológiou. Najprv sa zmienime o východiskách. Východiskom ontologických úvah je bytie, ktorého pôvod, príčinu, nemožno určiť, je nepodmienené, pretože by sa muselo postulovať iné bytie, k tomuto opäť iné a tak ďalej. Východiskové bytie je vysvetľovacím princípom všetkých javov, i poznania samotného. Predpoklad existencie objektívneho bytia vedie ku koncepcii vzťahu bytia a poznania ako odrazu v najširšom zmysle. Bytie sa musí nejakým spôsobom zobrazovať vo vedomí, pretože ak by medzi ním a poznaním nebola nijaká súvislosť, ale akási metafyzická prázdnota, bytie by neutváralo obsah vedomia, poznania, a tým by sa z hľadiska poznania stalo absurdným. Už vo voľbe ontologického stanoviska je teda logicky obsiahnutá koncepcia poznania a jeho vzťahu k bytiu.

Odkiaľ však berieme definície bytia, jeho atribútov, abstraktné i konkrétne poznatky? Z hľadiska ontologického možno tento problém zodpovedať jedine tak, že bytie existuje mimo vedomia a poznanie je obsahove preto také, že bytie je také. Z hľadiska poznania je takáto argumentácia petitio principii. Obsah poznania sa vysvetľuje niečím, čo je problémom, a čo práve treba dokázať, pretože určenie bytia a jeho atribútov nie je začiatkom poznania, ale až jeho zakončením. V opačnom prípade by existovalo nejaké apriórne poznanie pred poznaním, čo zrejme protirečí samotnému pojmu poznania. Zo stanoviska subjektivisticky gnozeologického je predpoklad bytia mimo poznania postulátom, ktorý je principiálne neoveriteľný. Ak teda pri skúmaní genézy poznania subjektivizmus odmieta vychádzať z mimovedného bytia, z čoho vôbec vychádza? Za základný element bytia, reality považuje pozitivizmus jednoduché dáta vedomia, základné zmyslové vnemy, z ktorých sa skladá celá realita vedomia, a teda aj obsahy pojmov kategoriálneho charakteru. O realite mimo vedomia nemožno hovoriť, pretože len to môže byť predmetom poznávacích výpovedí, čo sa stalo obsahom vedomia. Pojem objektívneho od vedomia nezávislého bytia obsahuje

z hľadiska pozitivizmu logický rozpor a atribút reálnosti a existencie môže pri-
náležať iba bytiu vedomému. Existenciu mimovedomého bytia nemožno ani
poprieť ani dokázať, práve pre nemožnosť dôkazu v rámci vedomia. Táto argu-
mentácia bola v zásade rozvinutá v dielach anglických empirikov a najmä Kanta.
Kant nazýva predpoklad existencie objektívneho bytia dogmatizmom a zmyslom
celej jeho filozofie bolo zdôrazňovanie a dokazovanie toho, že náš obraz sveta nie
je determinovaný objektívnym svetom, ale našimi poznávacími formami. Z po-
zície subjektivismu kritizoval základné tézy a pojmy teológie a poukázal na to,
že sú nedokázateľné.

Otázka pôvodu elementárnych dát vedomia nemá z hľadiska princípov subjek-
tívneho idealizmu zmysel a je podobne nezodpovedateľná ako v prípade ontológie
otázka pôvodu bytia. Ak by sa subjektívni idealisti pokúsili vysvetliť, zdôvodniť
obsah vedomia nejakým mimovedným bytím, tým by okamžite prešli na pozície
ontologizmu, realizmu. Už vo voľbe gnozeologického subjektivistického stanoviska
je obsiahnuté zamietnutie existencie objektívneho bytia (čo možno nazvať aj
negatívnou ontológiou) a redukcia bytia, reality na realitu subjektívnu, vedomie.
Tým padá aj predstava vzťahu bytia a poznania ako odrážaného a odrazeného.
Nemožno hovoriť o adekvátnosti bytia a poznania, ale iba o konzistentnosti,
neprotirečivosti poznatkov a poznania ako celku. Subjektívno-idealistická gno-
zeológia, ktorá sa stala jedinou predstaviteľkou filozofie a principiálne sa líši
od ontologických filozofií tým, že neuznáva ani objektívnu realitu a v dôsledku
toho ani kauzálny vzťah medzi objektom a poznaním. Ak má materializmus
v ontológii za protivníka objektívny idealizmus, v gnozeológii je to subjektívny
idealizmus, pozitivizmus.

V extrémnom gnozeologizme, ktorý je fakticky subjektívnym idealizmom, prob-
lém vzťahu bytia a poznania sa eliminuje. V ontologických filozofiách býva tento
vzťah rozmanite formulovaný. V zásade sa určenie vzťahu bytie — poznanie
môže pohybovať medzi dvoma limitnými formami, a to agnosticizmom a naivným
realizmom. V oboch formách (ako aj ostatných) sa uznáva existencia mimoved-
ného bytia a určovanie vzťahu bytia a vedomia sa týka formulovania stupňa
poznateľnosti bytia. V prípade agnosticizmu je to zrieknutie sa poznateľnosti,
v prípade naivného realizmu uznávanie úplnej zhody poznania a bytia. Agnos-
ticizmus, ktorého základom je pripúšťanie existencie vonkajšieho bytia, ale sú-
časne popieranie jeho poznateľnosti, je akoby prechodným typom medzi on-
tologickou filozofiou a subjektívnym idealizmom. V dejinách filozofie gravitoval
k pozitivizmu, vlastne bol jeho formou, a zohral určitú úlohu v kritike teológie,
ale aj materializmu. Princípy agnosticizmu obsahujú však vnútorný logický
rozpor. Ak niečo existuje, ale je nepoznateľné, tak je nepoznateľnou aj jeho
existencia, teda tvrdíme niečo, čo zároveň popierame. Kant riešil problém veci
o sebe v tom zmysle, že jej priznal existenciu, ktorá je iba mysliteľná (noumen-
on) ako holé bytie, ale fenomenálnemu poznaniu prístupná nie je.

Naivný realizmus je gnozeologickou teóriou, v ktorej je pozícia ontológie zvy-
raznená tak, že úloha poznania, subjektu sa stráca a obmedzuje sa na pasívnu
intuitívnu recepciu vonkajšieho bytia. Bytie sa vo vedomí odráža absolútne
verne a vo vedomí figuruje v origináli. Tu gnozeológia fakticky stráca svoje

opodstatnenie a je nahradená ontológiou. A práve tento nekritický prístup k definícii bytia, nedostatočné uvedomenie si existencie poznania, jeho osobitných črt a zákonitostí je príčinou pádu naivnorealistických koncepcií, v ktorých sa zamieňajú vzťahy logickej nutnosti so vzťahmi objektívnej určenosti, podmienenosti. Naivnorealistické špekulatívne konštrukcie môžu plniť spoločensko-kultúrne a politické poslanie tam, kde je spoločenská zvedavosť utlmená, obmedzená kritičnosť a sloboda poznávania. Bolo to tak v typickej podobe v období scholastiky, vrcholnej moci feudalizmu a cirkvi, kedy sa spôsob myslenia, argumentovania a získavania nových poznatkov vyznačoval klasickým dogmatizmom. No v časoch nástupu novej spoločenskej formácie uznávajúcej nové kritériá hodnotenia pravdivosti a užitočnosti sa ukázal ako neplodný a bezcenný.

Uplatnenie kritičnosti voči ontológii a požiadavka overiteľnosti znamená zvýraznenie harmonickej jednoty medzi ontológiou a gnozeológiou. Len taká ontológia sa stáva únosnejšou, filozoficko-metodologicky vplyvnejšou, ktorá je kriticky vybudovaná, opiera sa o konkrétne poznanie a usiluje sa o jeho syntézu. Formulovanie princípov bytia musí súčasne rešpektovať vnútornú štruktúru poznania a jeho zákonitosti, ďalej tiež pochopenie zmyslu a podstaty poznania, ako aj jeho významu v individuálnom a spoločenskom živote. Najlepšie predpoklady realizovať túto jednotu má marxistická filozofia, a to pre svoj hlboký zmysel pre rešpektovanie výsledkov objektívneho poznania a jeho progresívnu spoločenskú aplikáciu.

Vyzdvihnutie úlohy gnozeológie ako kritiky ontológie sa dotýka i chápania vzťahu bytia a vedomia ako nezávislého od vedomia. V tejto súvislosti treba poznamenať, že závislosť a jej negácia, nezávislosť je veľmi všeobecnou, dokonca až neurčitou formou vzťahu a poukázali sme na to, že existenciu bytia nezávislého od vedomia uznáva tak agnosticizmus, ako aj naivný realizmus. Považovať bytie za nezávislé od vedomia v tej podobe, ako existuje vo vedomí, je transpozíciou obsahu vedomia do objektívnej transcendentnej oblasti a viacerí filozofi dokazovali týmto spôsobom existenciu boha z jeho pojmu, predstavy. Vychádzali z toho, že bytie sa odráža vo vedomí a na existenciu bytia možno spätne usudzovať z jeho poznania. Pretože ľudia majú pojem, predstavu boha, boh musí nevyhnutne existovať, inak by nemohla existovať ani jeho predstava. Takouto „teóriou odrazu“ by bolo možné dokazovať objektívny základ aj najabsurdnejších výtvorov fantázie.

Nezávislosť vonkajšej reality od vedomia sa často chápe tak, že nie je ovplyvnená ani ovplyvniteľná vo svojej existencii vedomím človeka a bude existovať pred ním i po ňom. To je úplne prijateľné v prípade vesmíru, zeme, prírody, ale možno to povedať o výtvoroch technickej civilizácie hydrocentrálach, mostoch, mrakodrapoch, atómových bombách atd.? Tu sa nedá povedať, že by existovali nezávisle od človeka. Možno namietnuť, že nezávislosť sa vzťahuje na vedomie a nie na manuálne materiálne vytváranie. S tým treba súhlasiť, pretože čisté vedomie nemôže vytvoriť nič iné okrem vedomia, lenže v procese tvorivej technickej práce sa realizuje jednota poznania a konania a zložité formy technického konania, výroby by vôbec neboli uskutočniteľné bez zodpovedajúceho poznania.

Ak by sme nezávislosť bytia od vedomia dali do protikladu s jeho poznateľ-

nostou, vynorila by sa otázka, čo vôbec môžeme povedať o bytí, ktoré sa nestalo obsahom vedomia? Táto otázka je zrejme paradoxná, pretože o tom, čo žiadnym spôsobom sa nestalo obsahom vedomia, nemožno nič povedať a z toho dôvodu je pre nás ničím. O bytí, ktoré postulujeme úplne špekulatívne, možno síce vy-
nášať súdy a formulovať umelé problémy, ale bez minimálnych možností overenia a praktickej uzemnenosti. Takto vznikajú pseudopojmy a pseudoproblémy. Scholastická filozofia bola v tomto ohľade exemplárnou ukážkou. Stredoveký teologický problém, či boh je jedna osoba, alebo je trojjediný, je zo stanoviska možností overenia pseudoprotibémom a vychádza už z mylných premís.

Naše vedecké poznanie a hlavne filozofické sa vyznačuje úsilím formulovať princípy a zákony, ktorých platnosť presahuje hranice ľudskej existencie. Čím viac sa však rozsah ich platnosti vzdáfuje od možností overenia, tým viac nadobúdajú charakter hypotetičnosti, predpokladovosti. I keď sa poznanie nezaobíde bez predpokladov a hypotéz, je dôležité, aby sa formulovali v súvislosti s konkrétnym poznaním a vo vzťahu k vyvíjajúcim sa materiálnym a kultúrnym potrebám spoločnosti a nevznášali a v odtrhnutej rovine čistých logických súvislostí.

Každé pravdivé objektívne poznanie má dve stránky, stránku ontologickú, spočívajúcu v postihnutí svojho protipólu, objektu a gnozeologickú, spočívajúcu v tom, že aj najobjektívnejšie poznanie je vždy poznaním, teda výtvorom poznávajúceho subjektu, ktorý má svoje vlastné vývinové zákonitosti. Ak je človek nesporné tvorcom vedeckých zákonov, ako výpovedí o pravidelnom a nutnom objektívnom dianí, rozhodne nie je tvorcom objektívnych zákonitostí, ktoré sú objektívnemu svetu imanentné. Otázka o absolútnom pôvode objektívnych zákonitostí je síce zodpovedateľná teologicky a špekulatívne, ale nie vedecky. Konštatujeme ich existenciu a naše vedecké poznanie môže jedine formulovať rozmanité vzťahy zložiek svetovej reality, pričom zostáva historicky podmienené nielen vývinom poznávaných zložiek sveta, ale aj vývinom seba samého. V dvojstránkovosti výpovedí o objekte spočíva vzájomná spojitosť a podmienenosť ontológie a gnozeológie v rámci filozofického systému. Porušenie ich vyváženosti vedie buď k nekritickejmu naivnému realizmu, alebo ku gnozeologickému, subjektívnemu idealizmu.